

GENÇ MÜTEFEKKİRLER DERGİSİ
JOURNAL OF YOUNG INTELLECTUALS

e-ISSN: 2718-000X

Yıl/Year: 6, Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1

Mart/March-2025

İbâdiyye'nin Hz. Ali Dönemi Olaylarına Dair Görüş ve Eleştirileri*

Ibadiyya's Views and Criticisms on the Events of the Period of Hz. Ali

Mehmet Hanifi YOLDAŞ

Dr. Milli Eğitim Müdürlüğü, Malatya
Dr. Directorate of National Education,
Malatya

mehmethanifiyoldas@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-3912-0256>

Mehmet KUBAT

Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi
Anabilim Dalı
Prof. Dr. Inonu University, Faculty of
Theology, Department of History of Islamic
Sects

mehmet.kubat@inonu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6729-7652>

Atıf / Citation:Yoldaş, M.H. & Kubat, M. (2025). İbâdiyye'nin Hz. Ali Dönemi Olaylarına Dair
Görüş ve Eleştirileri. Genç Mütefekkirler Dergisi, 6(1), 44-68

<http://doi.org/10.5281/zenodo.14959815>

Yayın Bilgisi/Publication Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi/Date Received: 11.01.2025
Kabul Tarihi/Date Accepted: 03.03.2025
Sayfa Aralığı/ Page Range:44-68

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Yayıncı / Published by: Nihat DEMİRKOL / TÜRKİYE

(*) Bu makale, "Temel Görüşleri Bağlamında İbâdiyye-Mu'tezile İlişkisi" adlı doktora tezinin ikinci bölümünün ilgili başlığından faydalanılarak hazırlanmıştır.

ÖZET

İbâdiyye, İslam tarihi içerisinde erken sayılabilecek bir dönemde teşekkül eden ilk İslam mezheplerindendir. Hz. Ali dönemi siyasî olayları sonucu ortaya çıkan Muhakkime-i Ulâ'nın devamı olarak kendilerini nitelendiren İbâdîler, Basra şehrinin politize olmuş ortamında mezhepleşme sürecini devam ettirmişlerdir. Dönemin siyasi olayları ve bu olaylar nedeniyle tartışılan dini konular İslam toplumunun öncelikli gündem maddelerinin başında gelmektedir. Böyle bir dönemde İbâdiyye de Basra şehri ve içinde yaşadıkları toplumun siyasi ve dinî atmosferi gereği birçok konu hakkında görüş ve eleştiriler ortaya koymuştur. Bu konuların başında Hz. Ali dönemi olayları ve bu olaylar nedeniyle tartışılan dinî meseleler gelmektedir. İbâdiyye, Ehl-i sünnet'e göre Hz. Ali dönemi olaylarını farklı zaviyeden değerlendirmekte ve bazı olaylarda Hz. Ali'nin haklı bazı olaylarda ise haksız olduğunu dile getirmektedir. Makalemizde İslam tarihinde yaşanmış ve kendisinden sonra tarihin akışına yön vermiş olan Hz. Ali dönemi olaylarına dair İbâdîlerin görüş ve eleştirilerini incelemeye ve yaptıkları değerlendirmeleri ortaya koymaya gayret edeceğiz. Çalışmamızda ele aldığımız İbadi müelliflerin ve âlimlerinin Hz. Ali dönemi olaylarına dair görüşlerinin ve değerlendirmelerinin tetkik edilmesi ve anlaşılması İbâdiyye mezhebini tanımaya, tanımlamaya ve anlamaya ciddi katkılarda bulunacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: İbâdiyye, Hz. Ali, Cemel Vak'ası, Sıffin Savaşı, Tahkîm Hadisesi, Nehrevan Savaşı.

ABSTRAC

The Ibadiyya is one of the first Islamic sects to be formed in a period that can be considered early in Islamic history. The Ibadiyya, who describe themselves as the continuation of the Muhakkime-i Ula, which emerged as a result of the political events of the period of Hz. Ali, continued the process of sectarianization in the politicized environment of the city of Basra. The political events of the period and the religious issues discussed due to these events were at the top of the priority agenda items of the Islamic society. In such a period, the Ibadiyya also put forward their views and criticisms on many issues due to the political and religious atmosphere of the city of Basra and the society they lived in. The events of the period of Hz. Ali and the religious issues discussed due

to these events were at the top of these issues. According to the Ahl al-Sunnah, the Ibadiyya evaluate the events of the period of Hz. Ali from different perspectives and state that Hz. Ali was right in some events and wrong in others. In our article, we will try to examine the views and criticisms of the Ibadi people regarding the events during the time of Hz. Ali, which took place in Islamic history and shaped the course of history after him, and to present their evaluations. We believe that examining and understanding the views and evaluations of the Ibadi writers and scholars we have discussed in our study regarding the events during the time of Hz. Ali will make serious contributions to recognizing, defining and understanding the Ibadi school of thought.

Key Word: Ibadiyya, Hz. Ali, Camel Incident, Siffin Battle, Fortification Incident, Nahrawan Battle.

GİRİŞ

Asr-1 Saadet döneminde birlik ve beraberlik içerisinde olan Müslümanlar arasında Peygamber Efendimizin vefatını müteakiben ihtilaflar ortaya çıkmaya başladı. Hz. Ebubekir'in halifeliği ve Hz. Ömer'in adil yönetimi ortaya çıkan problemlerin büyümeden çözülmesini sağladı. Fakat Hz. Osmân'ın hilafeti döneminin kendine özgü şartları ve zamanla gün yüzüne çıkan siyasî ve toplumsal sorunlar beraberinde Müslümanlar arasında gruplaşmaları getirdi.

Hz. Ali hilafet makamına geldiğinde önceki halifenin yönetiminden kalan birçok sorunla uğraşmak durumunda kaldı. Hz. Ali'nin yıllarca siyasetten uzak kalmasının da getirdiği dezavantajlar ile çeşitli dış ve iç faktörlerin neden olduğu hızlı toplumsal değişim, Hz. Ali açısından Müslümanlar arasında birlik ve beraberliği sağlamanın önünde ciddi engeller oluşturdu. Hz. Ali döneminde meydana gelen Cemel vak'ası, Siffin savaşı ile Tahkîm hadisesi ve Nehrevan savaşı Müslümanlar arasında gruplaşmaların ve nihayetinde Hâvarîc/Muhakkime-i Ulâ dediğimiz ilk siyasî fırkanın ortaya çıkmasına sebep oldu.

Hz. Ali'nin yönetimi zamanında yaşanan toplumsal ve siyasî hadiseler İslam ümmeti için oldukça önemli sonuçlara neden olduğu gibi bir taraftan da toplumsal kırılmaların muharriki olmuştur. Aynı şekilde Hz. Ali dönemi olayları, siyasî ve itikadî birçok meselenin de münakaşa sebebidir. Meydana gelen siyasi olaylara bağlı olarak tartışılan

dinî meselelerde ortaya çıkan farklı görüşlerin gruplaşmalara/fırkalaşmalara katkısı aşikârdır. İslam toplumu içerisinde siyasi ve itikadî konular farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiş ve tarihsel süreçte ortaya çıkan mezhepler kendilerine has düşünceler ortaya koymuşlardır. Birçok mezhep özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde yaşanan toplumsal ve politik olaylar kaynaklı itikadî ve siyasi meselelerde eleştiri veya beğenilerini ifade etmişlerdir. İslam tarihinde ilk teşekkül eden fırkalardan biri olan İbâdiyye, Hz. Ali döneminde yaşanan olaylar alakalı düşüncelerini dile getirmiştir. Hâricîlerin günümüzdeki devamı olarak kabul edilen İbâdîlerin Hz. Ali dönemi olaylarına dair görüşlerinin tespiti ve ortaya konulması bu mezhebin tanınması açısından oldukça önemlidir.

Makalemizin sınırlarını düşünerek İbâdiyye mezhebinin teşekkül sürecini ve itikadî fikirlerini incelemeyeceğimizi belirtmek isteriz. Çalışmamızda İbâdiyye mezhebinin Hz. Ali dönemi siyasî olaylarına dair görüşlerini ve eleştirilerini incelemeden önce dönemin belli başlı siyasi olaylarını ele alacağız. İslam tarihinin klasik eserlerinden ve İbâdî müelliflerin teliflerinden faydalanarak bu dönemde yaşanan siyasi olayların anlatımını/aktarımını yapacağız. Daha sonra İbâdî müelliflerin düşünceleri ve fikirleri çerçevesinde mezhebin görüş ve eleştirilerini ortaya koymaya gayret göstereceğiz. İbâdiyye'nin incelediğimiz konuyla ilgili görüşlerini betimleyici bir dille ifade etmeye çalışmakla birlikte kişisel değerlendirmelerden kaçınmaya gayret edeceğiz. Burada gayemiz İslam tarihinin önemli bir kesitini oluşturan bir dönemin, İbâdîlerin düşünce dünyasında nasıl değerlendirmeye tabi tutulduğunu ortaya koymaktır.

1. Hz. Ali Döneminde Yaşanan Toplumsal ve Siyasî Olaylar

Hz. Ali'nin hilafeti döneminde yaşanan tüm hadiseler aslında Hz. Osman'ın döneminde vuku bulan olaylardan ayrı değerlendirilemez. Sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde gelişen bu olaylar, bir bakıma birbirinin devamı niteliğindedir. Hz. Ali döneminde yaşanan olayların anlaşılması bakımından ifade ettiğimiz bu durumun göz önünde bulundurulması bu yüzden önem arz etmektedir.

İslam ümmeti arasında ayrılıkların ve fırkalaşma hareketlerinin köklerinin dayandığı Hz. Ali dönemi siyasi olaylarının kaynaklarda aktarımı ve ele alınması bu konuları değerlendiren müellifin kendini konumlandığı yere göre farklılıklar göstermektedir. Çalışma konumuz olan İbâdîlerin, Hz. Ali dönemi siyasi ve toplumsal olaylarının kendi

eserlerinde ele alınması ve anlatımı, Ehl-i sünnet dünyasının İslam tarihi kaynaklarına göre çok az farklılıklar göstermektedir. Bu dönem siyasi olaylarını hem Ehl-i sünnet kaynakları hem de İbâdî eserleri çerçevesinde ortaya koymaya gayret edeceğiz.

1.1. Hz. Ali'nin Halife Seçilmesi

Hz. Osmân'ın evinin isyancılar tarafından kuşatılması ve sonrasında halifenin öldürülmesi beraberinde yönetim boşluğuna sebep oldu. İsyancılar Hz. Ali'nin yanına gidip kendisini hilafet makamına getirmek istediklerini söylediler. Ancak Hz. Ali, onların bu isteğine olumlu yanıt vermedi (İbn Kuteybe: 1990, 65; Süyûtî: 1952, 160; Taberî: 1971, IV, 433). Fakat isyancıların ısrarları karşısında Hz. Ali fitne durumunun Müslümanlara vereceği zarardan dolayı halife olmayı kabul etti (İbn Kuteybe: 1990, 46; ayrıca bk. İbâdî: 1986, 106; Kummî: 1963, 4). İsyancılar, Hz. Ali'nin hilafeti kabul etmesinden sonra Talha ve Zübeyr'e giderek yeni halifeye biat etmelerini istediler. Bunun üzerine her ikisi; "Şura toplanıp konuyu değerlendirecek" diyerek biat etmekten geri durdularsa da nihayetinde Hz. Ali'nin hilafetini kabul ettiler (İbn Kuteybe: 1990, 66; Şemmâhî: 1987, I, 41).

Müslümanlar umumi bey'at için Mescitte toplandıklarında Hz. Ali'ye biat etmede ileri sürdükleri şart, yeni halifenin Allah'a ve resulüne itaat etmesi, Allah'ın kitabı ve sünnet ile amel etmesi, Hz. Peygamber'den sonraki iki halifenin yolundan gitmesiydi (Zekvan: 2017, 64; Kalhâtî: 1980, I, 225-226). Bu süreçte Hz. Ali'ye Medine'de bulunan muhacir ve ensar ile diğer İslâm şehirleri (Şam hariç) biat etti (Nâşî el-Ekber: 1971, 15).

Hz. Ali, halife olduğunda uğraşmak durumunda olduğu sorunların ilki Hz. Osmân'ı öldürenlerin yakalanması ve cezalandırılması, ikincisi kendisinin hilâfetini tanımayan, Muâviye ve kabilesi Ümeyyeoğullarının durumuydu (Mustafa: 1990, 196; Kubat: 2014, 81; Halifât: 2002, 50; ayrıca bk. Nâsır: 2013, 74). Elbette Hz. Ali'nin karşılaştığı güçlükler sadece bunlarla sınırlı değildi. İlerleyen günlerde Talha ve Zübeyr, Hz. Ali'nin yanına giderek hadlerin ikamesini ve Hz. Osmân'ın kanının hesabının sorulmasını istediler (Ebu's-Şebâb: 2012, 78). Hz. Ali ise "kendilerine hükmedemedikleri bu insanlara şu anda bir şey yapamayacaklarını ve biraz beklemelerini" onlardan istedi (Taberî: 1971, IV, 437).

Hz. Ali, hilâfet makamına geçtikten sonra Hz. Osmân döneminden kalma bazı valileri vazifelerinden aldı (Demircan: 2017, 64). Önemli şehirlerdeki valiliklere yeni atamalar

yaptıktan sonra Şam'a da vali olarak Sehl b. Huneyf'i gönderdi. Şam'daki Muâviye taraftarları Sehl b. Huneyf'i şehre sokmadılar (Taberî: 1971, IV, 442). Bunun üzerine Hz. Ali, Cerîr b. Abdullah'ı Muâviye'ye kendisine biate davet etsin diye elçi olarak gönderdi. Muâviye, Hz. Ali'den gelen bu daveti reddetti (Taberî: 1971, IV, 561; Ebu's-Şebâb: 2012, 87). Muâviye, Hz. Osmân'ı katledenlere kısas uygulanırsa biat edeceğini Hz. Ali'ye şart olarak bildirdi (Ebu's-Şebâb: 2012, 81). Hz. Ali ise siyaseten güçlendikten sonra Hz. Osmân'ın katillerini yakalayıp yargılamak düşüncesindeydi (Ebu's-Şebâb: 2012, 86; Öz: 2011, 52). Hz. Ali'nin düşüncesi bu olmakla birlikte Hz. Âişe'yi ikna eden Talha ve Zübeyr Hz. Ali'ye karşı harekete geçti.

1.2. Cemel Vak'ası

Talha ve Zübeyr, yönetimle ilgili beklentilerinin karşılanmayacağını anlayınca rahat hareket edecekleri bir yer olarak düşündükleri Mekke'ye gitmek amacıyla umre bahanesiyle Hz. Ali'den izin istediler ve o da onlara izin verdi (İbn Kuteybe: 1990, 71; Dîneverî: 1960, 141; bk. Nâşî el-Ekber: 1971, 16; Câbirî: 2001, 248; Kubat: 2006, 122). Talha ve Zübeyr, Mekke'ye gittiklerinde buradaki halka kendilerinin zorla biat ettiklerini anlatarak Hz. Ali'ye karşı harekete geçtiler. Her ikisi de Hz. Osmân'ın velisi gibi davranarak onun kanını talep etmeye başladı (Berrâdî: 2014, 113; Şemmâhî: 1987, 1/42; Zekvan: 2017, 64).

Talha ve Zübeyr, Medine'deki isyancıların baskısıyla ve normal olmayan şartlarda halifenin seçilmesini, ayrıca sahabenin ileri gelenleriyle meşverette bulunulmadan ve Müslümanların rızası almadan Hz. Ali'nin halife olmasını doğru bulmadıklarını ifade etmekteydiler. Yeni halifenin belirlenmesi için Hz. Ali'nin halifelikten feragat etmesi, şuranın önceki dönemlerde olduğu gibi yeni halifeyi belirlemesi ve maktul halifenin katillerinin bulunarak hadlerin ikamesinin yapılması gerektiğini ileri sürüyorlardı (Halifât: 2002, 51).

Öte yandan Hz. Âişe, Hz. Osmân'ı yaptıklarından dolayı en çok eleştirenlerdendi. Hac için Mekke'de bulunuyordu. Medine'ye doğru yola çıktığında kendisine Hz. Osmân'ın ölüm haberi ulaştı. Yolunu değiştirip Mekke'ye döndü. Hz. Âişe, Mekke'ye döndükten sonra Osmân'ın tevbe ettiğini ve mazlum olarak öldürüldüğünü söylemeye başladı (Kalhâtî: 1980, I, 229; Taberî: 1971, IV, 449). Hz. Âişe bu düşüncesinden hareketle Hz. Ali'ye karşı bir mücadelenin içerisine girdi.

Hac ibadetinin bitiminde Hz. Âişe ile bir araya gelen Talha ve Zübeyr, Hz. Osmân'ın katlini konuştular. Talha ve Zübeyr'in beklentisi Hz. Osmân'ın kanını talep için Hz. Âişe'nin desteğinin sağlamaktı. Hz. Âişe'ye, kendisinin Basra'ya gelmesi halinde oradaki insanların onun etrafında toplanacaklarını söylediler (Berrâdî: 2014, 114; Dîneverî: 1960, 144; ayrıca bk. Süyûtî: 1952, 174). Mekke'de organize olan bu grup etraflarına topladıkları insanlarla birlikte harekete geçtiler. Talha, Zübeyr ve Hz. Âişe'nin Basra'ya doğru yola çıkmalarını Mekke'de bulunan Kusem b. Abbas mektupla Hz. Ali'ye bildirdi (İbn Kuteybe: 1990, 81; Taberî: 1971, IV, 477). Hz. Ali gelen haber üzerine hazırlıklarını tamamlayıp Basra'ya doğru hareket etti (Taberî: 1971, IV, 455).

Talha ve Zübeyr'in topladığı kabile Basra'ya ulaştı. Vali Osmân b. Huneyf, gelenlerin Basra'ya girmelerini engellemek istedi. Orduda bulunan kimi askerler Hz. Ali'nin valisi Osmân'ı hapse atıp kendisine kötü davrandılar. Basra beytül mâline el koydular. Hz. Ali'nin buradaki memurlarından bir kısmını da öldürdüler (Kummî: 1963, 5; Mes'ûdî: 2005, II, 279-280; Şemmâhî: 1987, I, 43; Kalhâtî: 1980, I, 230).

Savaş başlamadan önce Basra'ya gelen Hz. Ali'nin de Hz. Âişe'nin de bu konuda verilmiş net bir kararları yoktu (Fığlalı: 1983, 41). Hz. Ali'nin amacı Basra'ya ulaştığında insanlar arasında sulh ve sükûneti sağlamaktı (Taberî: 1971, IV, 479; Fığlalı: 1983, 41). Aynı şekilde Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr de aynı gayelerle yola düştüklerini ifade etmekteydiler (Berrâdî: 2014, 117).

Her iki tarafın orduları bir taraftan da savaş vaziyeti aldılar. Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'e yaptıklarından vazgeçmeleri için mektup gönderdi (İbn Kuteybe: 1990, 89-90). Ancak bu mektup olumlu bir karşılık bulmadı. Hz. Ali karşı taraf saldırmadıkça savaşa başlanmaması emrini verdi (Mes'ûdî: 2005, 2/282). Hz. Ali, savaş başlamadan önce Zübeyr ile görüştü. Ona niçin Basra'ya geldiklerini sordu. Zübeyr'e Hz. Peygamber'in, "Ey Zübeyr bir gün Ali ile savaşacak ve ona zulüm edeceksin." sözünü hatırlatarak kendisinin bu meselede haksız olduğunu söyledi. Bunun üzerine Zübeyr savaş alanını terk etti (İbn Kuteybe: 1990, 92; Dîneverî: 1960, 147-148; Bağdâdî: 1981, 289; Şemmâhî: 1987, I, 44; Cevdet: 1985, I/II, 44-45). Zübeyr savaş meydanından ayrılıp Medine'ye dönmek istediğinde Amr b. Cürmüz tarafından öldürüldü (Bağdâdî: 1981, 289; Berrâdî: 2014, 118; Dîneverî: 1960, 148; Kalhâtî: 1980, I, 230; Nâşî el-Ekber: 1971, 17; Şemmâhî: 1987, I, 44). İbn Cürmüz, Zübeyr'i öldürdükten sonra onun kılıcını Hz. Ali'ye getirdi.

Hız. Ali İbn Cürmüz'ü yaptığundan ötürü azarladı ve ona kızdı. Savaş başladıktan sonra Hız. Ali, Talha'ya da niçin Basra'ya geldiğini sordu. O da Osmân'ın kanı için geldim diyerek cevap verdi. Hız. Ali, Talha ile yaptığı konuşmayla onu da ikna etti (Mes'ûdî: 2005, II, 284; ayrıca bk. Bağdâdî: 1981, 289-290). Mervân b. Hakem, Talha'nın savaş alanı terk ettiğini görünce onu öldürdü (Bağdâdî: 2004, 121; Berrâdî: 2014, 118; İbn Kuteybe: 1990, 97; Kalhâtî: 1980, I, 230; Mes'ûdî: 2005, II, 284; Şehristânî: 1993, 20).

Hız. Ali bir haftadır süren savaşı şiddetli bir hamle ile neticelendirdi. O, askerlerine yaralıların öldürülmemesi, kaçan kimsenin peşine düşülmemesi talimatını verdi. Kadınlara dokunulmaması şartıyla ordugâhtaki ganimetlerin alınabileceğini söyledi. Hız. Ali'nin askerlerinden biri, malları helal olanın neden kadınları helal değildir deyince, Hız. Ali "Hanginiz hissesine Âişe'nin düşmesine razı olur." demesi üzerine bu taleplerinden vazgeçtiler (İbn Kuteybe: 1990, 97; Dîneverî: 1960, 151). Savaş bittikten sonra Hız. Ali, ensar ve muhacirden bazılarıyla birlikte Basra beytülmalinde bulunan malları ve değerli eşyaları askerleri arasında paylaştırdı. Savaştan sonra Hız. Âişe'yi beraberinde kardeşi Abdurrahman ile Medine'ye yolladı (Mes'ûdî: 2005, II, 288-289; Taberî: 1971, IV, 541).

1.3. Sıffîn Savaşı

Hız. Ali'ye Cemel savaşından sonra herkes biat etti. Muâviye'ye yazdığı mektupta onun da kendisine biat etmesini istedi (İbn Kuteybe: 1990, 102). Bununla birlikte Hız. Ali, biat için Muâviye'ye elçi de gönderdi. Fakat Muâviye bundan imtina etti. O, Hız. Ali'yi isyancıların suç ortağı olmakla itham etti. Hız. Osmân'ın kanını dava edeceğini söyledi (Mes'ûdî: 2005, II, 290; Dîneverî: 1960, 160; Taberî: 1971, IV, 452-453). Hız. Ali, bu sorunu çözüme kavuşturmak için Şam'a askeri bir sefer yapma kararı aldı. Hız. Ali'nin amacı savaşmadan Muâviye'ye boyun eğdirmektir. Muâviye, Hız. Ali'yi halife olarak tanımadı. Hız. Osmân'ın öldürülmesinden Hız. Ali'yi sorumlu tuttu (Aydınlı: 2013, 51; Öz: 2015, 39).

Muâviye, Hız. Ali'ye karşı yapacağı mücadelede Şam halkının desteğini sağlamak için Hız. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü ve onun kanını talep için kendisine yardım etmelerini onlardan istedi. Şam halkı Osmân'ın kanının talep edilmesi için her şartta yardım edeceklerine dair ona söz verdiler (Nasr b. Müzâhim: 1990, 32). Bunun üzerine Muâviye halktan biat aldı (Yiğit: 2009, XXXVII, 107). Hız. Ali ise Muâviye'ye gönderdiği mektupta ona, Osmân'ın oğulları dururken kendisinin Osmân'ın kanının

davacısı olamayacağı yazdı. Ayrıca Hz. Osmân'ın katlinde kendisinin hiçbir şekilde bu olayla bir alakasının olmadığını ifade etti (Nasr b. Müzâhim: 1990, 58).

Muâviye Şamlıları, Hz. Ali'ye karşı kıskırttı (Fığlalı: 1975, 238). Şam halkından oluşan seksen bin civarında askerle Sıffîn'e gitti ve askerlerini buraya konuşlandırdı (İbn Kuteybe: 1990, 123). Hz. Ali ise yaşanan gelişmeler üzerine ensar ve muhacir ile durum değerlendirmesi yaptı (Nasr b. Müzâhim: 1990, 92). Sahabenin ileri gelenleri her şartta mü'minlerin halifesi olan Hz. Ali ile birlikte kendilerine ne emredilirse yerine getireceklerini belirttiler (Nasr b. Müzâhim: 1990, 92-94). Hz. Ali oldukça kalabalık sayılabilecek miktarda askerle yola çıktı (İbn Kuteybe: 1990, 124). Her iki ordu da Sıffîn yakınlarında Kunasırîn'e ulaştı (Nasr b. Müzâhim: 1990, 161; Taberî: 1971, IV, 572; Dîneverî: 1960, 168).

Hz. Ali, askerlerine karşı taraf saldırmadıkça saldırmamaları emrini verdi (Nasr b. Müzâhim: 1990, 158). Hz. Ali'nin amacı savaşa gerek kalmadan Muâviye'yi dize getirmektir. Bundan ötürü Hz. Ali ile Muâviye arasında üç ay kadar bir zaman süresince mektup ve elçi trafiği oldu. Bu dönemde karşılıklı küçük çaplı saldırı teşebbüsleri de oluyordu (Dîneverî: 1960, 169-170; Nasr b. Müzâhim: 1990, 190). İlerleyen günlerde iki ordu arasında çatışmalar olmakta ve sabah başlayan saldırılar akşam vakti durmaktaydı (İbn Kuteybe: 1990, 126; Nasr b. Müzâhim: 1990, 195; Dîneverî: 1960, 170). Büyük çatışmalardan uzak durmaya gayret eden iki taraf arasında bir yandan da elçi ve mektup trafiği devam etmekteydi. Ancak bir neticeye ulaşılamadı. Hicrî otuz yedi yılının Safer ayının ilk gününde Hz. Ali, Muâviye tarafına savaş ilan ettiğini duyurdu (Nasr b. Müzâhim: 1990, 203; Dîneverî: 1960, 171). İki ordu arasında savaşın başlamasıyla şiddetli çatışmalar yaşandı ve çok sayıda can kaybı meydana geldi. (Nasr b. Müzâhim: 1990, 214).

Her iki taraf arasındaki savaş olanca şiddeti ile devam ediyordu. Leyletu'l-herîr denilen gecede çatışmaların şiddeti arttı ve çok sayıda kişi yaşamını kaybetti (Nasr b. Müzâhim: 1990, 475; Mes'ûdî: 2005, II, 303; Dîneverî: 1960, 188). Hz. Ali ve askerlerinin hücumuyla Şam tarafının safları darmadağın oldu. Hz. Ali'nin askerleri Muâviye'nin karargâhına kadar ilerlediler (Nasr b. Müzâhim: 1990, 404). Muâviye, Amr'ı çağırarak durum değerlendirmesi yapmasını istedi. Amr, "İraklılara öyle bir teklif yapalım ki kabul etseler de reddetseler de aralarında ihtilaf çıksın" dedi (Dîneverî: 1960, 188; Nasr b.

Müzâhim: 1990, 476-477; Taberî: 1971, V, 48). Amr'ın niyeti ortaya koyacağı çözümle Hz. Ali tarafının birliğinin bozulması ve Muâviye tarafının ise saflarının güçlenmesi düşüncesidir. Buna göre Muâviye'nin askerleri Mushafları mızraklarının ucuna bağlayıp havaya kaldıracak ve her iki taraf arasındaki sorunları Kur'an ile çözüm yoluna çağıracaklar. Amr, bu yolla Hz. Ali'nin bu teklifi kabul etmesi ya da ret etmesi durumunda askerleri arasında görüş ayrılıklarının oluşacağını ummaktaydı (Berrâdî: 2014, 128; İbn Kuteybe: 1990, 135). Bu teklif, Hz. Ali'nin ordusunda istenen etkiyi gösterdi. Bunun sonucu olarak Hz. Ali'nin ordusunda bulunan kurra Hz. Ali'yi bu çağrıya uyması için sıkıştırmaya başladı (Abdulhamit: 2014, 85; Nâsır: 2013, 77-78).

1.4. Tahkîm Hadisesi

Şam tarafının Mushafları havaya kaldırarak Iraklıları Kur'an'ın hakemliğine çağırması Hz. Ali'nin ordusunda Muâviye'nin umduğu ikililiği ortaya çıkardı. Bunun sebeplerinden bazıları Hz. Ali'nin askerlerinin bir kısmının savaşı doğru bulmaması, savaşın uzamasının getirdiği bıkkınlık hali ve nihayetinde Şam tarafı ile barışmak istemeleri gibi hususlar sayılabilir (Süyûtî: 1952, 174; Tâlibî: 2013, 2/85). Halifenin ordusunda savaşanlardan bazıları tahkimi kabul etmeyi dilerken bazıları da savaşa devam etme düşüncesine sahiptiler (Nasr b. Müzâhim: 1990, 479). Savaşın durdurulup anlaşmaya gidilmesini isteyenlere karşılık Hz. Ali ve kumandanlarından el-Eşter ise savaşı sürdürmek niyetindeydi (Nasr b. Müzâhim: 1990, 484).

Hz. Ali, ordusunda bulunan Iraklıların bazılarının yapılan tahkim teklifinin kabulü için ısrarcı olmaları sonucu anlaşmayı kabul etti (İbn Kuteybe: 1990, 138). Mushafların havaya kaldırılmasıyla Hz. Ali'nin ordusunda bulunan kurra, bu ihtilafın Kur'an'ın hakemliğinde çözüleceğine inandı. Kitleleri peşinden sürükledikleri gibi Hz. Ali'yi de bu teklifi kabule zorladılar (Wellhausen: 1989, 9). Hz. Ali'ye karşı çıkmakta en ileri gidenler, “karşımızdaki topluluk bizi Allah'ın kitabına çağırıyor. Sen ise kılıca çağırıyorsun.” diyenlerdir. Bunlar, Eş'as b. Kays el-Kindî, Zeyd b. Huseyn et-Taî, Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî idi (Şehristânî: 1993, 91-92; Neccâr: 1993, 41). Hz. Ali, tahkim teklifinin bir hile olduğunun farkında olarak bu düşüncesini defalarca dile getirdiyse de sözünü dinlemedi. Tahkimi kabulden yana olanlara; “Ben Allah'ın kitabında olanı biliyorum. Kalan grupla savaşa devam edin. Allah ve Resulü yalan söyledi diyenlere karşı savaşa devam edin. Siz Allah ve Resulü doğru söyledi diyorsunuz.” dedi. Hz. Ali'nin bu

sözlerine karşılık “Eşter’i savaşmaktan alikoymazsan Osmân’a yaptığımızı sana da yaparız.” diyerek Hz. Ali’yi tehdit ettiler (Nasr b. Müzâhim: 1990, 489-490; Taberî: 1971, IV, 48-49). Hz. Ali, durum değerlendirmesi yaptıktan sonra varolan şartlardan ötürü Muâviye’nin her iki taraftan bir adamın belirlenmesi ve onların da Allah’ın kitabındakilerle hükmetmesi görüşü kabul etti (İbn Kuteybe: 1990, 145).

Hz. Ali, Eşter’den savaşı durdurması istedi. Eşter ise savaşı kazanmak üzere olduğunu söyleyerek çarpışmaya devam etti. Hz. Ali’nin etrafında toplanmış insanlar; “Eşter eğer savaşı bırakmazsa halifeyi azledeceklerini” söylediler. Hz. Ali, ikinci kez Eşter’e aynı emri ilettiler. Eşter, tahkimi isteyenlere kızgınlıkla karşılık verdi ve Hz. Ali’nin yanına geldi. Bu esnada; “Ali hakemliği kabul etti ve Kur’an’ın hükmüne razı oldu.” sözleri duyulmaya başlandı (Taberî: 1971, IV, 49-50; Dîneverî: 1960, 190).

Hz. Ali’nin ordusunda bulunan ve Kinde kabilesinden olan Eş’as b. Kays, Hz. Ali’den Muâviye’nin tahkim teklifiyle neyi murat ettiğini ona sormak için izin istedi. Muâviye, Eş’as’a tarafların bir tane temsilci/hakem belirlemelerini ve temsilcilerin tüm bu yaşananlara çözüm getirmelerini istediklerini söyledi (Mes’ûdî: 2005, II, 304; Taberî: 1971, IV, 51; Wellhausen: 1989, 1; Akoğlu: 2000, 519).

Muâviye, Hz. Ali’ye bir mektup yazarak aralarındaki sorunlara, belirlenecek iki kişinin Kur’an-ı Kerim ile hüküm vermesi için haber gönderdi. Hz. Ali ise Muâviye’ye kendisinin Kur’an ehli olmadığını ve O’nun hükmünü de istemediğini ama kendisinin Kur’an’ın hükmüne icabet ettiğini, icabetinin Muâviye’ye olmadığını yazdı (Nasr b. Müzâhim: 1990, 493-494; Dîneverî: 1960, 191). Hz. Ali ile beraberinde bulunanlar arasında yapılan müzakereler neticesinde Ebû Mûsâ el-Eş’arî hakem olarak belirlendi (İbn Kuteybe: 1990, 149; Şehristânî: 1993, 92; Dîneverî: 1960, 192; Câbirî: 2001, 211). Aslında Hz. Ali, Ebu Mûsâ’yı hakem olarak kabul etmek istemedi. Çünkü Ebu Mûsâ, Hz. Ali’den ayrılmış ve onu terk etmişti (Nasr b. Müzâhim: 1990, 499; Taberî: 1971, IV, 51). Muâviye ise hakem olarak Amr b. As’ı seçti.

Hz. Ali, Ebu Mûsâ’yı görüşmelere göndereceği zaman Zur’a ve Hurkûs b. Zuheyr yanına geldiler. Hz. Ali’ye “la hukme illa lillah” diyerek kararından dönmesini ve tevbe etmesini istediler ve düşmana karşı savaşı devam ettirmeyi teklif ettiler. Hz. Ali her zaman bu düşüncede olduğunu ama askerlerinden bir grubun kendisine karşı geldiklerini onlara söyledi. Nihayetinde ise Muâviye tarafı ile ahitleştiklerini ve Allah’ın mü’minlere

ahitlerine uymalarını emrettiğini, bundan ötürü verdiği sözü tutacağını söyledi. Hurkûs, tahkîm hakkında “bu bir günah ve senin ondan tevbe etmen gerekir” deyince Hz. Ali “hayır bu görüşte acziyet, fiilde zaafiyettir.” karşılığını verdi (Taberî: 1971, V, 72).

Daha sonra Hz. Ali'nin askerlerinden bir grup insan, “Allah'tan başka hakem yoktur. İnsanların Allah'ın dinine hükmetmesine razı olmayız. Hakemlere rıza gösterdiğimiz için hata yaptık ve yanıldık. Allah'a tevbe ettik. Hatamızdan döndük.” diyerek bağırırmaktaydılar. Hz. Ali'ye “sen de bizim gibi hatadan dön, tevbe et yoksa senden beriyiz” diye seslendiler Hz. Ali, böyle bir şeyin mümkün olmadığını verilen sözden Kur'an'ın hükmü gereğince dönemeyeceğini söyledi (Nasr b. Müzâhim: 1990, 517-518).

Her iki taraftan hakemlere şahitlik edecek kişiler belirlendi. Dûmetülcendel'de hakemlerin bir araya gelmelerine karar verildi. Hakemler, belirlenen tarihte buluştular ve Kur'an'ın dirilttiğini diriltmeye öldürdüğünü de yok sayma üzerine ve Kur'an'da bulunmayan ise sünnetten alma konusunda anlaşıldılar. Anlaştıkları bir diğer husus da hakemlerin mal ve can emniyetinin sağlanması ile yapılacak toplantıların yer ve tarihlerinin belirlenmesiydi (İbn Kuteybe: 1990, 150-152; Karkış: 1994, 54). Tüm bu hususlar yazıya geçirildikten sonra Eş'as b. Kays, hakemlerin yaptıkları toplantının yazılı metnini Hz. Ali'nin askerleri arasında okudu. Benî Temîm'e uğradığında Urve b. Udeyye, “Allah'ın işine insanları karıştırıyorsunuz. Lâ hükme illâ lillâh” (Hüküm yalnız Allah'ındır) diyerek Eş'as'a karşı çıktı ve kılıcıyla ona vurmak istedi. Bunun üzerine Eş'as da oradan ayrıldı (Şehristânî: 1993, 94; Şemmâhî: 1987, I, 47; Dercînî: 1974, II, 215-216; Malatî: 1992, 38; Eттаfeyyîş: 2001, 208). Hz. Ali, “Lâ hükme illâ lillâh” sözünü işitince “kendisiyle batılın kastedildiği hak bir söz” cümlesini söyledi (Taberî: 1971, IV, 72; Şehristânî: 1993, 94; Bağdâdî: 1981, 333; Neccâr: 1993, 41; Mehdî: 2011, 43).

Hakemler Ebû Mûsâ ve Amr beraberlerindeki heyetle Dûmetülcendel'de bir araya geldi (Mes'ûdî: 2005, II, 307; İbn Kuteybe: 1990, 155). Ebu Mûsâ, fitneden uzak durulması gerektiğine inandığı için tarafsız davranarak, yaşanan bu olaylara karışmamış birinin halife seçilerek Hz. Ali ve Muâviye'nin yönetimden azledilmesi gerektiğini ifade etmekteydi. Amr b. As ise bir müzakereci edasıyla, Muâviye'nin haklarını savunan biri gibi davranmaktaydı (Demircan: 2015, 51).

Hakemler aralarında yaptıkları müzakerelerden sonra Muâviye ve Hz. Ali'nin azledilmesine ve yerine Abdullah b. Ömer'in tayin edilmesine karar verdiler (İbn

Kuteybe: 1990, 157; Mes'ûdî: 2005, II, 309). Ebû Mûsâ, Amr ile beraber Ali'yi ve Muâviye'yi görevlerinden aldıklarını ve yerine Abdullah b. Ömer'i tayin ettiklerini açıkladı. Ebu Mûsâ'dan sonra Amr konuşmaya başladı. Ebu Mûsâ'nın Ali'yi görevinden aldığını kendisinin ise Muâviye'yi yerinde tuttuğunu söyledi. Amr'ın bu sözleri üzerine Ebû Mûsâ ile Amr arasında tartışma yaşandı. Karşılıklı hakaretler ve lanetleşmelerden sonra hakemler buradan ayrıldılar. Hakemlerin kararlarını açıkladıkları esnada orada hazır bulunan insanlar bu kararı kabul etmeyeceklerini daha önceki durumları üzere olduklarını dile getirdiler. Amr ve beraberindekiler Muâviye'nin yanına döndüler. Ebû Mûsâ da Mekke'ye gitti. Irak heyeti de Hz. Ali'nin yanına döndü (İbn Kuteybe: 1990, 545-546; Kalhâtî: 1980, I, 240; Medenîn: 2011, 20; Mes'ûdî: 2005, II, 309; ayrıca bkz. Nâşî el-Ekber: 1971, 18; Salih: 2003, 44; Süyûtî: 1952, 175).

1.5. Nehrevan Savaşı

Hz. Ali tahkîmi kabul ettikten sonra Kûfe'ye doğru hareket etti (Mes'ûdî: 2005, II, 307; Nevbahtî: 1936, 6; Nâsır: 2013, 79). Tahkîme karşı çıkanlardan oluşan bir topluluk Hz. Ali'den ayrıldı ve sonrasında Kûfe yakınlarındaki Harûrâ denilen yere gittiler (Kalhâtî: 1980, I, 421; Bâbâammî vd.: 2000, II, 278; Demircan: 2015, 54; Abdulhamit: 2014, 86). Harûrâ'da toplananların sayısı on iki bin kişi kadar olup aralarında Attâb b. el-A'ver, Abdullah b. el-Kevvâ, Urve b. Hudeyr, Abdullah b. Vehb er-Râsibî, Zü's-Südeyye diye bilinen Hurkûs b. Züheyr ve Yezîd b. Asım el-Muhâribî gibi ileride Hâricîlerin önde gelenleri olacak isimler sayılabilir (Şehristânî: 1993, 92; Neccâr: 1993, 42). Harûrâ'da konaklayan bu grup Abdullah b. Kevvâ'yı namaz kıldırmak ve Şebes b. Rib'î'yi ise ordu komutanı olmak üzere kendilerine lider seçtiler (İsferâyînî: 1983, 46; Bağdâdî: 2004; Mes'ûdî: 2005, II, 307; Eş'arî: 1950, I, 194; Karkış: 1994, 62). Hâricî denilen bu topluluk devleti yönetecek kişinin şura ile seçilmesi, bey'atın Allah'a olduğu ve emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker gibi esasları münadilerle ilan ettiler (Fığlalı: 1983, 57; Câbirî: 2001, 212).

Hz. Ali, Nehrevan'da toplananlarla konuşması ve onların ikna edilerek geri dönmeleri için Abdullah b. Abbas'ı gönderdi (Taberî: 1971, IV, 64-65; Nâsır: 2013, 80; Hâricîler ile İbn Abbâs arasında geçen konuşmalar için bk. Kalhâtî: 1980, I, 243-251). İbn Abbas'ın bu görüşmesinden bir netice çıkmadı. Bunun üzerine Hz. Ali ordugâhlarına kadar giderek liderleri Abdullah b. Kevvâ ile konuştu. İbn Kevvâ'nın; "Biz daha önce hakem seçmekle

büyük bir günah işledik ve bundan dolayı tövbe ettik. Sen de bunun için tövbe et seninle dönelim.” sözlerine Hz. Ali, “Ben Allah’a her günahım için tövbe ederim” karşılığını verdi. Bu konuşmanın akabinde Hz. Ali’nin tahkîmden vazgeçtiğini sanarak Harûrâ’da toplananların yarısına yakın bir kısmı, Hz. Ali ile Kûfe’ye döndü. Kûfe’ye dönenler Hz. Ali’nin tahkîmden vazgeçtiğini ve Şam’a askeri harekât düzenleyeceğini söylenti olarak yaymaya başladılar (Taberî: 1971, IV, 65-66). Bunun üzerine Hz. Ali, Kûfe mescidinde minbere çıkarak tahkîmden vazgeçmediğini insanlara anlattı. Hz. Ali’nin bu konuşmasından sonra kendisiyle birlikte Kûfe’ye gelen Hâricîler tekrar geldikleri yere geri döndüler (Kalhâtî: 1980, I, 421).

Tüm bunlar yaşanırken bir taraftan da Hâricîler ne yapacaklarını kararlaştırmak adına Abdullah b. Vehb er-Râsibî’nin evinde toplandılar (İbn Kuteybe: 1990, 161). Abdullah b. Vehb er-Râsibî “Dünyaya rağbetim olduğu için ya da ölümden korktuğum için değil, Allah için kabul ediyorum.” diyerek hilafet görevini üstlendi (Dîneverî: 1960, 202; Taberî: 1971, IV, 75; İsferyânî: 1983, 46; Kalhâtî: 1980, I, 239; Halifât: 2002, 160; bk. Bâbâammî vd.: 2000, 2/278). Zeyd b. Huseyn’in teklifi ile Medâin’de Nehrevan köprüsünün yakınlarında toplanmaya karar verdiler. Hz. Ali ise hakemlerin kararı sonrasında ordusunu Nuheyle’de toplanmak ve Muâviye’ye karşı savaşmak üzere harekete geçti (İbn Kuteybe: 1990, 162-163; bk. Fığlalı: 1978, 257). Hz. Ali, Hâricîlere yazdığı mektubun ellerine ulaşması halinde onların da toplanan ordusuna katılmalarını istedi. Hâricîler, Hz. Ali’ye “Sen Allah rızası için değil nefsin için öfkelenedin.” diyerek bu teklifi ret ettiler (İbn Kuteybe: 1990, 163-164).

Abdullah b. Vehb er-Râsibî Basra’da ikamet eden ve kendileri gibi düşünenlere gönderdiği mektubunda Nehrevan’da toplanacaklarını yazdı (Taberî: 1971, IV, 75; Nâsır: 2013, 80; Kalhâtî: 1980, I, 240). Basra’dan yola çıkan Hâricîlerden bir grup Nehrevan’a doğru yolculuk esnasında Abdullah b. Habbâb b. Eret’e rastladılar. Babasının Hz. Peygamber’den işittiği bir hadis rivayet etmesini istediler. Abdullah da “Bir fitne kopacaktır. Bu sırada oturan ayakta durandan, ayakta duran yürüyenden, yürüyen koşandan daha iyidir. Öldürme imkânına sahip olan sakın öldürmesin.” Abdullah’ın bu anlattığından hoşlanmayan bir Hâricî, Abdullah’ı ve Abdullah’ın hamile olan karısını öldürdü (Bağdâdî: 2004, 76-77; Eş‘arî: 1950, I, 194; İsferyânî: 1983, 46-47; Neccâr: 1993, 43). Hz. Ali de yaşanan bu hadiseden dolayı Hâris b. Mürre’yi olayı araştırması için gönderdi. Ancak aynı grup bu sefer de Hâris’i öldürdüler. Bu gelişmelerin akabinde

Hız. Ali'nin askerleri geride bıraktıkları malları ve aileleri için endişelendiler. Hız. Ali, Hâricîlerin üzerine gitmeye karar verdi (İbn Kuteybe: 1990, 168).

Hız. Ali ve beraberinde bulunanlar Nehrevan'a gittiler (İbn Kuteybe: 1990, 168-169; Taberî: 1971, IV, 82; Dîneverî: 1960, 208-209). Hız. Ali ne kadar uğraştıysa da Nehrevan'da toplananların geri dönmesine dair bir sonuç elde edemedi (Berberi: 2004, 12). Hız. Ali ordugâhına dönüp askerlerine savaş düzeni verdi. Ebû Eyyûb el-Ensârî'ye pişman olup nedâmet getirenlerin sığınacağı bir eman sancağı verdi. Hız. Ali, daha önceki savaşlarında olduğu gibi ordusuna, karşı taraf saldırmadıkça kendilerinden kimsenin onlara saldırmamasını nida ettirdi. Hâricîler, "Hüküm yalnız Allah'ındır." diyerek hücumla geçtiler. (İbn Kuteybe: 1990, 169-170; Taberî: 1971, IV, 86; Dîneverî: 1960, 210). Hız. Ali, yapılan bu savaşı kazandı ve nihayetinde Hâricîlerden az sayıda insan sağ kalabildi (Şehristânî: 1993, 94; Bağdâdî: 2004, 80-81; İsferyânî: 1983, 49).

Ebû Eyyûb'un sancağına sığınarak Nehrevan'da savaşmayan Hâricîler bu yaptıklarından dolayı zamanla pişmanlık duydular (Çağatay - Çubukçu: 1985, 29). Bu kişiler Hız. Ali'nin ordusuna katılma teklifini ret edince Hız. Ali, onlarla buldukları Nuheyle'de savaştı. Bu kişilerin neredeyse tamamı öldürüldü. Bu savaştan kurtulan çok az sayıdaki Hâricî Mekke'ye doğru kaçtılar (Fığlalı: 1978, 261).

2. İbâdiyye'nin Hız. Ali Dönemi Siyasî Olaylarına Dair Değerlendirmeleri

Hız. Ali dönemi olayları İslam tarihi kaynaklarında tafsilatlı bir şekilde anlatılmaktadır. Aynı şekilde bu dönem olayları İbâdî tarihçilerin ve müelliflerin eserlerinde de geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Araştırmamız esnasında Hız. Ali dönemi olaylarının İbâdî müelliflerin eserlerindeki anlatımının İslâm tarihi klasiklerinde geçen anlatımla büyük oranda aynı olduğu hususunu fark ettik. Ancak bu dönem olaylarına dair yapılan değerlendirmelerde İbâdîlerin görüşlerinde Ehl-i sünnet dünyasına göre belirgin farkların olduğunu burada ifade edebiliriz.

Hız. Ali'nin hilafeti döneminde yaşanan siyasi ve toplumsal olayların aktarılmasında kaynaklarda birbirinden farklılaşan rivayetlerin ve üslupların varlığı dikkat çekmektedir. Müelliflerin sahip oldukları düşüncelere veya mensup oldukları mezheplerin görüşlerine uygun bir dille ortaya koydukları değerlendirmelerde haliyle ideolojik/mezhepsel bir anlatımın ve dilin varlığı söz konusudur. Elbette bu durumun anlaşılır olduğunu ifade edebiliriz.

İslam mezhepleri, İslâm tarihinde meydana gelen hadiseleri düşünce ve fikirleri ekseninde yorumlamışlardır. Bu yorumlarını doğrulatma adına bazı rivayetleri ön plana çıkarırlarken bazı rivayetleri de görmezden gelmişlerdir. Dile getirdiğimiz bu husus Hz. Ali'nin hilafeti öncesi yaşanan olayları için böyle olduğu gibi bu dönemde meydana gelen olaylar için de böyledir. Makalemizde incelediğimiz İbâdiyye mezhebi de Hz. Ali dönemi olaylarını sahip oldukları mezhebi görüş ve düşünceleri çerçevesinde değerlendirmişler ve fikirler ortaya koymuşlardır.

İbâdiyye, her şeyden önce Hz. Ali döneminde yaşanan hadiseleri, Müslümanlar arasında fikir ayrılıklarının varlığına ve gerçek anlamda bir lider(ler)in olmamasına bağlamaktadır (Karkış: 1994, 68). Hz. Ali hilâfet makamına oturduktan sonra ona karşı bir hareketlilik içerisine giren ve nihayetinde Cemel savaşında Hz. Ali ile karşı karşıya gelen Talha ve Zübeyr'in yaptıkları İbâdîlere göre hatalı bir davranıştır (Harusî: 2006, 44). Talha ve Zübeyr, biatlerini bozup halifeye isyan ettikleri için bu durumun kabul edilebilir hiçbir tarafı bulunmamaktadır (Karkış: 1994, 67). İbâdiyye, Hz. Ali'nin imâmetini hak olarak kabul eder. İbâdîler, Hz. Ali'nin Cemel vak'asında Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr ile olan savaşında haklı olduğunu söylemektedirler (Vercelânî: 2006, 3/41). Talha ve Zübeyr, Hz. Ali'ye biat etmelerine rağmen biatlerine sadık kalmadılar. Üstelik her ikisi etrafına topladıkları insanlarla birlikte Hz. Ali'ye karşı savaştılar (İbâdî: 1986, 106; Medenîn: 2011, 19). Bu durumun sebebini Sâlim b. Zekvân, "Osman öldürülünceye kadar, onu en sert eleştiren ve katlini isteyenlerin başında gelenlerden olan Talha ve Zübeyr, iktidardan istediklerini alamayınca Osman'a velilik yapmaya başladılar." sözleriyle açıklamaktadır (Zekvan: 2017, 64).

Talha ve Zübeyr'in yanlarına çektikleri ümmü'l-mü'minin Hz. Âişe, İbâdîlere göre, yaptığına pişman oldu (Halifât: 2002, 62). Hatta savaş bittikten sonra Hz. Ali, Ammar b. Yasir'e Hz. Âişe'nin yanına gidip kendisiyle konuşmasını ve tevbe-istiğfar etmesini kendisine söyledi. Hz. Âişe de pişmalığını dile getirip tevbe etti (Berrâdî: 2014, 115). İbâdiyye, Hz. Âişe'nin Cemel savaşındaki durumuyla ilgili olarak onun kandırıldığını ve Talha ile Zübeyr'in ısrarıyla bu savaşa katıldığını, amacının ise insanlar arasında sulhu sağlamak olduğunu söylemektedir (Berrâdî: 2014, 117; Harusî: 2006, 45).

Hz. Âişe'nin Medine'ye döndükten sonra vefat edene kadar sürekli üzüntü halinde olduğu İbâdî eserlerde yer almaktadır (Dercînî: 1974, 2/206; Kalhâtî: 1980, I, 231; Eттаfeyyiş,

2001, 220). Bu ifade ettiğimize örnek olmak üzere; Berrâdî, Ebu Sufyân b. Mahbûb b. er-Rahîl'den rivayetle; "Cemel vak'asından sonra Câbir b. Zeyd ve Ebu Bilâl Mirdâs'ın Hz. Âişe'nin yanına gittiklerini ve ona sitem ettiklerini, Hz.Âişe'nin de Cemel savaşından ötürü Allah'tan bağışlanma dilediğini ve tevbe ettiğini" söylediklerini aktarmaktadır. Hz. Âişe'nin pişmanlığıyla ilgili olarak kendisinin Medine'ye döndükten sonra bir daha evinden çıkmaması gerektiğini anladığı ve buna göre davrandığı İbâdî müelliflerce ifade edilmektedir (Berrâdî: 2014, 119; Karkış: 1994, 67). Şemmahi ise aktardığı bir rivayete göre Hz. Âişe'nin bir hastanın sürekli inlemesi gibi inlediğini ve ölene kadar gözyaşlarının dinmediğini, "Keşke unutulsaydım." şeklinde nedâmetini dile getirdiğini söylemektedir (Şemmâhî: 1987, I, 44). Talha ve Zübeyr'in bu savaşa sebep olmalarından ve yapıp ettiklerinden ötürü tevbe ettiği hakkında ise İbâdîler arasında bir görüş birliği yoktur (Vercelânî: 2006, III, 41; Kalhâtî: 1980, I, 231; Medenîn: 2011, 19; Karkış: 1994, 67).

İbâdiyye'ye göre Müslümanlar Hz. Ali'yi halife olarak seçtiler. Onun etrafında toplandılar. Hz. Ali, Muâviye ile tahkîm için anlaşıp insanları hakem olarak tayin etmekle hata etti. Böylelikle Müslümanların kendisini seçtiği makamdan hal' etti. Yaptığı hatadan dolayı tevbe etmesi istendiği halde tevbe etmedi. Bu yüzden ondan uzaklaşıp onunla savaşmak bir gereklilik haline geldi (Halifât: 2002, 62-63). İbâdîlere göre Muâviye'nin Şam'dan çıkması ve Hz. Ali'ye karşı savaşmasının temel nedeni hilafeti ve yönetimi ele geçirmektir (Berrâdî: 2014, 120). Bazı İbâdî müelliflere göre de Hz. Ali, Muâviye ile gizlice yazışmakta ve tahkîmi de red etmemektedir. Hatta Ammar b. Yasir'in bu hususta Hz. Ali'yi eleştirdiğini ifade etmektedirler (Tâlibî: 2013, 2/83).

Burada ifade etmek istediğimiz bir husus da İbâdî müellifler tarafından dile getirilen Sıffin savaşı devam ederken Muâviye'den gelen tahkim teklifinin kabul edilmesi için Eşas b. Kays gibi zayıfların ve Iraklıların korkaklarının çabaladıklarını şeklindeki görüşleridir (Berrâdî: 2014, 129).

İbâdîlere göre, Mushaf sayfalarının kaldırılması bir hileydi. Bununla Hz. Ali tarafının birliğini bozmak, aralarına fitne sokmak istiyorlardı. Zafere ulaşana kadar savaşmaya devam edilmeliydi. Onlara göre bu fikirler aynı zamanda Sıffin Savaşı zamanında Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin ve ashabının da görüşüydü (Medenîn: 2011, 19).

Muhakkime-i Ūlâ'ya göre Sıffîn savaşı devam ederken kabul edilen tahkimle kastedilen aslında hüküm vermek Allah'a aitken hüküm vermeleri için insanların görevlendirmesidir (Şehristânî: 1993, 93; Bağdâdî: 1981, 287). Tahkime gidilmesini kabul etmeyen Nehrevan ahalisinin haklı olduğunu zaman göstermiştir. Her iki hakem insanların kendilerinden hoşlanmadıkları ve güvenmedikleri kimselerdir (Berrâdî: 2014, 161). İbn Zekvân, Hz. Ali'nin Allah'tan başka hakem aradığını ve adil olmayan kişileri hakem yaptığını ifade etmektedir (Zekvan: 2017, 66). Aynı şekilde onlara göre iki hakem de küfre girmiştir. Bu görüşlerine delil olarak da “Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler işte onlar kâfirdirler, zalimdirler, fâsıkturlar.” (Kur'ân-ı Kerîm Meâli, 2011, el-Mâide 5/44-45-47) âyetleri ile “Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer (Allah'ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın. Çünkü Allah, adaletli davrananları sever.” (Kur'ân-ı Kerîm Meâli, 2011, el-Hucurât, 9) ayetini delil olarak ileri sürerler (Nevbahtî: 1936, 15-16). Bundan dolayı Hâricîlerin hepsi; Ali, Osmân, Talha, Zübeyr ve askerleri ile Muâviye ve askerleri, iki hakem ve onların hükmüne razı olanların tekfirinde görüş birliği içerisindedirler (Bağdâdî: 1986, 58).

İbâdiyye de Hâricîlerle aynı kanaati paylaşmakta ancak onlar hakkındaki hükmü biraz daha yumuşak bir dille ifade etmektedir. Hz. Ali ve iki hakemin şirk küfrü değil nimet küfrü içinde olduğunu iddia etmektedir (Bağdâdî: 1981, 292).

İbâdiyye, Muâviye ve Amr b. As hakkında onların dalâlet üzere olduğu görüşünü dile getirir (Vercelânî: 2006, III, 41; ayrıca bk. Seyyâbî: 1979, 40). Kalhâtî bu durumu “Ümmetimden dalâlete düşen iki hakem çıkacak ve onlar dalâlette oldukları gibi onlara tabi olanların da dalâlete düşmelerine sebep olacaklardır.” rivayetini hadis olarak nakletmek suretiyle delillendirmektedir (Kalhâtî: 1980, II, 237). Bu rivayet İbâdiyye'nin tahkîm olayına bakışını açıklar mahiyettedir. İbâdiyye'ye ait eserlerde Eş'as b. Kays ile ilgili de değerlendirmelerde bulunulmuştur. Eş'as tahkîmin propagandasını yapmakla itham edilmekte ve Hz. Ali'nin ordusunda bulunmakla birlikte Muâviye'ye çalışan biri olarak vasedilmektedir (Ağbari: 2013, 29).

Berrâdî, Sıffîn savaşını anlattığı eserinde Muâviye için Allah düşmanı, kendisi ve babası günahkâr, fasık olan lanetli bir kişi ifadelerini kullanmaktadır. Onun gayesinin din

olmadığını ifade eden Berrâdî devamla Hz. Peygamber'in bir gün Ebu Sufyan'ın deveye bindiği ve Muaviye'nin de onu sürdüğü bir anda; "Allah, biniciye, önden yönlendirene ve arkadan sevk edene lanet etsin." ve Hz. Peygamber'in Muaviye için "Allah'ım, onun midesini doyurma." dediğini aktarır (Berrâdî: 2014).

İbâdî müellif Kalhâtî, Nehrevan ile ilgili konuyu anlatırken "fi Hurûci Ehl-i'n-Nehrevan Rahimehumullah" başlığını kullanarak Nehrevan ehlini nasıl konumlandığını da bizlere göstermiş olmaktadır (Kalhâtî: 1980, II, 239). Bazı İbâdî müelliflere göre Nehrevan savaşında Hz. Ali'nin ordusu birçok kere yenik düştü. Ancak orduya sürekli insanlar katılıp destek oldukları için savaşı Hz. Ali kazanmıştı (Berrâdî: 2014, 155).

İbâdîlere göre Muhakkime, Hz. Ali ve Muâviye arasındaki tahkîme karşı çıkanlardır (Sâlim: 1989, 46). Harûrâ'da toplanan bu insanlar on bin kişi kadardı. Bunlar ashabın hayırlıları, Müslümanların fakihleri, âlimleri ve önderleri olan kimselerdi (Halifât: 2002, 76). Bu insanlar zahid olup aralarında sahâbe ve tâbînin büyükleri ile Hz. Peygamber'in cennet ile müjdelediği kişiler vardı (Şemmâhî: 1987, I, 48; ayrıca bk. Kalhâtî: 1980, I, 239; Nâsır: 2013, 31-32). Nehrevan'da yapılan savaşta dört bin insan öldürüldü ki bunlar sahâbenin faziletliyelerinden olan kişilerdir. Bu kişilerin yaklaşık yetmiş tanesi Bedir ehliydendi. Çok secde etmekten yüz ve dizlerinde izler oluşmuştu (Kalhâtî: 1980, I, 251; Nâsır: 2013, 81; Harusî: 2006, 48; Medenîn: 2011, 76; İbâdîyye, Ehl-i Nehrevanı önderleri olarak kabul eder. Onların hak üzere bulunan insanlar olduğunu dile getirirler. Seyyâbî: 1979, 25). İçlerinde Hurkûs b. Züheyr gibi abid ve zahid kişiler vardı. Onlara göre Hurkûs, Hz. Peygamber'in cennetle müjdelediği kişilerdendir (Dercînî: 1974, II, 202; Kalhâtî, Hurkûs b. Züheyr'in cennetle müjdelendiğine dair Hz. Peygamber'in "Bu kapıdan içeri giren ilk giren kişi cennet ehliydendir" dediğini ve Hurkûs'un kapıdan giren ilk kişi olduğu rivayetini aktararak görüşünü delillendirir. Bk. Kalhâtî: 1980, I, 251; Şemmâhî: 1987, I, 53).

İbâdîlere göre Hz. Ali Nehrevan savaşından sonra pişman olmuş ve bu savaş için yaptığı en kötü şey tanımlamasında bulunmuştur. En fakihlerimizi ve en hayırlılarımızı öldürdük demiştir. Ashabından bazıları Hz. Ali'ye; "Müşriklerle mi savaştık dediklerinde Hz. Ali, onlar şirkten kaçtılar demiştir. Münafıklarla mı savaştık dediklerinde ise hayır onlar Allah'ı çokça zikreden insanlardı." (Berrâdî: 2014, 160; Halifât: 2002, 63; Kalhâtî: 1980, I, 252; Nâsır: 2013, 82) diyerek Nehrevan ehline bakışını ortaya koymuştur. Hz. Ali'nin

kölesi Kanber'den yapılan nakilde; Hz.Ali'nin yıkanmak için suyun olduğu yere doğru yürüdüğü esnada uzun bir süre ağladığı ve Kanber'in neden ağladığını sorduğunda; "Ey Kanber! Yazıklar olsun. Bu yaptığımle sadece kibrimi okşadım ve öfkemi giderdim." dediği geçmektedir. Kanber, Hz. Ali'nin herhalinden pişman olduğunu ifade etmiştir (Berrâdî: 2014, 155-156).

İbâdiyye, Hâricîlerin diğer fırkaları gibi Müslümanların kanının dökülmesini kabul etmez (Seyyâbî: 1979, 26). Bundan dolayı yolda karşılaştığı Abdullah b. Habbâb'ı öldüren Mis'ar b. Fedekî'nin bu yaptığını kesinlikle doğru bulmaz. Onlara göre Muhakkime-i Ūlâ, Nehrevan'a gelen Mis'ar'ı aralarına kabul etmeyip onu oradan kovmuştur. Ondan ve yaptığından beri olduklarını söylemiştir (Şemmâhî: 1987, I, 50). Aynı şekilde Eттаfeyyîş de "ashabımız İbâdiyyetu'l-Vehbiyye, Abdullah b. Habbâb'ın öldürülmesine kesinlikle razı olmadığı gibi onu öldürenlere Allah lanet etsin." demektedir." (Eттаfeyyîş: 2001, 586).

İbadiyye, Hz. Ali'nin öldürülmesi olayında da Muhakkime'nin beri olduğunu söylemektedir. Şemmahî, Abdurrahman b. Mülcem hakkında İbâdî âlimlerden Mahbûb b. Rahîl'in; "Ashabımızdan hiç kimsenin İbn Mülcem'i övdüğünü ya da yerdiğini görmedim." ifadesini aktarmaktadır (Karkış: 1994, 68; Şemmâhî: 1987, I, 54).

SONUÇ

İbâdiyye mezhebi içerisinde Hz. Ali dönemi olayları ile ilgili genel olarak aynı kanaatlerin dile getirildiği görülmektedir. Buna göre İbâdiyye, Hz. Ali'nin Cemel ve Sıffin savaşlarında haklı olduğunu, tahkîmi kabul etmede ve Nehrevan Savaşında hatalı olduğunu savunmaktadır. İbâdîlere göre Hz. Ali ile Cemel savaşında karşı karşıya gelen Hz. Aişe bu durumdan ötürü sürekli pişmanlık yaşamış ancak Talha ve Zübeyr'in pişmanlık duyup duymadıklarına dair bir değerlendirmede bulunmazlar. Aynı şekilde Hz. Ali, Nehrevan savaşı nedeniyle pişmanlık yaşadığını ifade etmiş ve ümmetin en hayırlılara karşı böyle davranmanın nedâmetini dile getirmiştir. İbâdiyye; Muâviye ile olan mücadelesinde haklı olanın Hz. Ali olduğunu dile getirmektedir. Hatta Muâviye ve beraberinde olanları bağı ehli diye nitelemektedir. Tahkîm'e gidilmesini yanlış bulan İbâdîler, her iki hakem hakkında olumsuz görüş bildirmektedirler. Hz. Ali, tahkîmi kabul etmekle Müslümanların kendisine layık gördükleri hilafet görevinden kendisini azl etmiş olmaktadır.

İbâdilerin Hz. Ali döneminde yaşanan siyasi olaylar ve bu olayların aktörleri ile ilgili değerlendirmeleri Hâricîlerin veya Şîa'nın görüşleri gibi keskin ve katı olmayıp daha çok eleştiri ve değerlendirme yapma mahiyetindedir. Yaşanan olaylar hakkında yaptıkları değerlendirmelerde daha mutedil bir dil kullandıkları ve bu dilin de ümmet içerisinde ayrıştırıcı olmadığını ifade edebiliriz. Hz. Ali dönemi olayları hakkındaki görüşleri aslında İbâdî toplumunun ötekileştirici değil eleştiri kültürünün kişiye tanıdığı sınırlar içerisinde hareket ettiklerini göstermesi açısından anlamlı ve önemlidir. Diğer Hâricî fırkaların varlığını devam ettirememesine karşılık İbâdiyye'nin günümüze kadar gelmesinin sebepleri içerisinde biraz önce ifade ettiğimiz hususun önemli bir yer tuttuğu kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Abdulhamit, İ. *İslâm'da İtikadî Mezhebler ve Akaid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem.

Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. baskı., 2014.

Ağbari, İ. b. el-. *el-İbâdiyye beyne'l-haraseti'd-dini ve's-siyaseti'd-dünya*. Kuveyt:

Vizaretü'l-Evkaf ve's-Şuuni'l-İslamiyye, 2013.

Akoğlu, M.. "Hâriciliğin Ortaya Çıkmasında Etkili Olan Sosyo-Kültürel Faktörler".

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 9 (2000), 503-522.

Aycan, İ. *Saltanata Giden Yolda Mu'âviye b. Ebî Süfyân*. Ankara: Otto Yayınları, 2018.

Aydınlı, O. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezilenin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl*

Allaf. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.

Bâbâammî, M. b. M. vd. *Mu'cemü a'lâmi'l-İbâdiyye*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî,

2000.

Bağdâdî, E. M. el-. *el-Milel ve'n-nihal*. ed. Albert Nasri Nader. Beyrut: Dâru'l-Meşrik,

1986.

Bağdâdî, E. M. el-. *Kitabu Usuli'd-din*. thk. Lecnetu İhyau't-Turasu'l-Arabiyye. Beyrut:

Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1981.

Bağdâdî, E. M. el-. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırkati'n-nâciye minhüm*. thk.

Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2004.

Berberi, M. *İbâdiyye*. Trablus: el-Müessesetu'l-Hadise li'l-Kitâb, 2004.

Berrâdî, E. K. el-. *el-Cevahiru'l-münteka*. London: Daru'l-Hikme, 2014.

Câbirî, M. Â. el-. *Arap-İslâm Siyasal Akli*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Kitabevi, 2001.

- Cevdet, A. *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hûlafa*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- Çağatay, N. - Çubukçu, İ. A. *İslam Mezhepleri Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.
- Demircan, A. *Ali-Muaviye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2017.
- Demircan, A. *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Dercîni, E. A. *Kitâbü Tabakâti'l-meşâ'ih bi'l-Mağrib*. thk. İbrâhim Tallây. b.y.: y.y., 1974.
- Dîneverî, E. H. ed-. *el-Ahbârü't-tivâl*. thk. Abdülmün'im Amir. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1960.
- Ebu's-Şebâb, A. A. *el-Havâric : târihuhum, fırakihum, ve akâiduhum*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- Eş'arî, E. H. el-. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfî'l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, 1950.
- Ettafeyyîş, M. b. Y. *Şerhu 'Akîdeti't-tevhîd*. thk. Mustafâ b. en-Nâsır Vinten. Gardaye: Matbaatü'l-Arabiyye, 2001.
- Fığlalı, E. R. "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (1978), 245-275.
- Fığlalı, E. R. "Hâriciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (1975), 219-247.
- Fığlalı, E. R. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Halifât, A. M. *Neş'etü'l-hareketi'l-İbâdiyye*. Maskat: Vezaretü't-Türas ve's-Sekafe, 2002.
- Harusî, S. b. *el-Fikrû's-siyasi inde'l-İbâdiyye ve'z-Zeydiyye*. Kahire: Mektebetu Medbuli, 2006.
- İbâdî, İ. S. el-. *Bed'ü'l-İslâm ve şerâiü'd-din*. thk. Warner Schwartz, - eş-Şeyh Sâlim b. Yakub. Beyrut: Wiesbaden : Dâru Sadr, 1986.
- İbn Kuteybe, E. M. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Ali Şiri. Kum: Menşuratü's-Şerif er-Radi, 1990.

- İsferâyînî, E. M. *et-Tebisîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-fırakati'n-nâciye 'ani'l-fırakal-hâlikîn*. ed. Kemâl Yûsuf Hût. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1983.
- Kalhâtî, E. A. *el-Keşf ve'l-beyan*. thk. İsmail Kâşif. Uman: Vizaretu't-Türasi'l-Kavmi ve's-Sekâfe, 1980.
- Karkış, M. *Uman ve'l-hareketu'l-İbâdiyye*. Uman: Mektebetu Maskat, 1994.
- Kubat, M. "Hâricîliğin Doğuşunda Münâfikların Rolü". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 6/4 (2006), 115-151.
- Kubat, M. *İslâm Mezhepleri Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2014.
- Kummî, E. H. el-. *el-Makâlât ve'l-fırak*. thk. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahran: Matbuat-ı Haydara, 1963.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş, Şahin Muzaffer. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Malatî, E. H. el-. *et-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*. thk. Muhammed Zeynehum - Muhammed Azib. Beyrut: Mektebetü Medbulî, 1992.
- Medenîn, M. N. el-. *el-İbâdiyye ehlu'l-hak ve'l-istikame*. y.y.: Daru Dimaşk, 2011.
- Mehdî, M. H. *el-İbâdiyyetu neş'etuhâ ve akâiduhâ*. Uman: el-Ehliyyetü li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2011.
- Mes'ûdî, E.-H. el-. *Mürücü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemâl Hasen Mer'î. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Mustafa, N. A. *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*. çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1990.
- Nâsır, M. S. *Menhecü'd-da've inde'l-İbâdiyye*. Daru'l-Beyda': Daru Nâsır li'n-Neşri ve't-Tevzi', 2013.
- Nasr b. Müzâhim, E.-F. *Vak'atü Siffîn*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1990.
- Nâşî el-Ekber, E. A. *Mesâ'ilü'l-imâme ve muktetafât mine'l-kitâbi'l-evsat fi'l-makâlât*. thk. Josef van Ess. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971.
- Neccâr, Â. *el-İbâdiyye ve medâ siletihâ bi'l-Havâric*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1993.
- Nevbahtî, E. M. en-. *Fırakü's-Şîa*. ed. Seyyid Muhammed Al-i Bahrü'l-Ulum. Necef: el-Mektebetü'l-Murtazaviyye, 1936.
- Öz, M. *Başlangıçtan Günümüze Şîilik ve Kolları*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2011.
- Öz, Ş. *Sahabe Sonrası İktidar Mücadelesi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.

- Salih, İ. İ. *el-Fikrû'l-akdiyye inde'l-ibâdiyye hatta nihayeti'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*. Gardia: Cem'iyetü't-Türas, 2003.
- Sâlim, A. *et-Târîhu't-türâsî es-siyâsî li'l-Mu'tezile hattâ nihâyeti'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*. Kahire: Dârü's-Sekâfe, 1989.
- Seyyâbî, S. b. *Esdaku'l-menâhici fi'temyîzi'l-ibâdiyye mine'l-havâric*. thk. İsmâil Kâşif. Umman: Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1979.
- Süyûtî, E. F. es-. *Târîhu'l-hulefâ'*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Matbaatü's-Saade, 1952.
- Şehristânî, E. F. eş-. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Emir Ali Muhenna, Fâur Ali Hasan. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1993.
- Şemmâhî, E. A. eş-. *Kitâbü's-siyer*. thk. Ahmed b. Suud es-Seyyâbî. Maskat: Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1987.
- Taberî, E. C. et-. *Târîhu't-Taberî: târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadıl İbrâhim. Mısır: Daru'l-Mearif, 1971.
- Tâlibî, 'A. *Arâu'l-Havârici'l-keâmîyye*. Cezâir: Mûfam lin-Neşr, 2013.
- Vercelânî, E. Z. el-. *ed-Delîl ve'l-burhân*. thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî. Maskat: Vizâretü't-Türas ve's-Sekafe, 2006.
- Wellhausen, J. *İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Yiğit, İ. "Sıffîn Savaşı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Zekvan, S. b. *es-Sire: Bir Harici / İbadi Klasığı*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Mehmet Hanifi YOLDAŞ - Mehmet KUBAT

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.
The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Yazar Katkıları / Authors Contributions:

Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study	: YET (%50), MS (%50)
Veri Toplanması / Data Collection	: YET (%50), MS (%50)
Veri Analizi / Data Analysis	: YET (%50), MS (%50)
Makalenin Yazımı / Writing up	: YET (%50), MS (%50)
Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision	: YET (%50), MS (%50)

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.
The author declares that he have no competing interests.